

Joan Estelrich i Ernst Robert Curtius

Filologia de la Revolució Conservadora a Catalunya

Antoni Martí Monterde

Resulta difícil parlar de Joan Estelrich sense tenir presents una sèrie de prejudicis, generalment ideològics i sòlidament fonamentats, sobre la seva figura i la seva trajectòria. No és pas l'únic cas en la literatura catalana; tampoc hem de pensar que sigui infreqüent en altres literatures. De fet, en aquest sentit, el que fa singular el cas català no és pas l'existència d'unes posicions, diguem-ne, ambigües en el pla polític per part de certs escriptors, sinó la importància d'aquests escriptors, des del punt de vista estrictament literari, a la vista del corpus de la literatura catalana contemporània: si Eugeni d'Ors, Josep Pla o Llorenç Villalonga, per citar només els tres exemples més clars, fossin escriptors menors, la transcendència de la seva vida

pública i els seus posicionaments polítics i intel·lectuals també ho seria, i el seu encaix en els successius processos d'establiment de la història de la literatura catalana hauria estat molt diferent. Dit d'una altra manera: si a la literatura francesa li trèiem Drieu la Rochelle, per exemple –amb tots els respectes per l'autor d'*Interrogation...* però també de *Socialisme Fasciste*–, la tradició literària francesa i la seva idea de civilització ni s'immuntaria; no és pas així en el nostre cas. Ningú pot imaginar-se la literatura catalana prescindint d'aquests noms: el preu a pagar seria massa alt, especialment si a sobre els regalem a una altra literatura perfectament capaç de engolir-se des de Rafael Alberti fins a César González Ruano sense més conseqüències que una certa somnolència digestiva –una literatura de la qual, d'altra banda, els escriptors catalans esmentats no poden formar part i no han fet mai, malgrat alguns intents per arrearplegar-los sustentats precisament en lectures lingüístico-polítiques, i no literàries, del que significava la part de la seva obra escrita en castellà.

Tal com va suggerir en el seu dia Joan Fuster referint-se a Xènius, no ens el podem permetre, aquest preu; és a dir: no ens l'haurien d'haver permès: quan algú ha imaginat una història de la literatura

Antoni Martí Monterde és professor de Teoria de la Literatura i Literatura Comparada a la Universitat de Barcelona, i a hores d'ara a Stanford University, Juniper Serra Chair Visiting Professor, Dept. of Iberian and Latin American Cultures. Com a assagista ha publicat *J. V. Foix o la solitud de l'escriptura* (1998), *Poètica del Cafè. Un espacio de la modernidad literaria europea* (2007). El seu darrer llibre és *Un somni europeu. Història intel·lectual de la Literatura Comparada* (2011). Ha tingut cura de les edicions de Victor Klemperer: *Assaigs* (2007) i d'Ernst Robert Curtius: *Crisi de l'humanisme* (2011) i *L'esperit alemany en perill* (2013).

catalana negant-li el lloc literari que li pertoca a Ors, Pla o Villalonga –fins i tot, per raons ideològiques simètricament oposades, al mateix Fuster–, el resultat ha estat tan delirant com tristament efectiu. Certament, encara ens caldria fer un debat sobre aquesta problemàtica en la història de la literatura catalana. La qual cosa no significa esborrar o minimitzar les implicacions polítiques o intel·lectuals, sinó fer-ne un objecte d'estudi seriosament acarat des del punt de vista tant metodològic com crític i històric. La crítica literària no exclou la història intel·lectual, però aquesta no pot obviar que, en la major part dels casos, els grans intel·lectuals catalans ho han estat també en tant que grans escriptors.

Un cas semblant –només semblant, a moltes pàgines de distància dels casos al·ludits– és el que ens ocupa: Joan Estelrich. I, de fet, al costat d'Eugeni d'Ors (i perdó per la redundància), Estelrich representa una clara oportunitat d'entendre alguns processos històrics i culturals, intel·lectuals i ideològics, que afecten el conjunt de la literatura catalana. L'objectiu d'aquest escrit no és fer fonedissos els prejudicis esmentats, ni enfrontar-s'hi; més aviat al contrari, pretenem emprar-los precisament com el punt de partida ineludible que són, per tal d'entendre millor, des de la seva plena consciència, en quin punt aquests prejudicis han estat justos, encara que injustament desenvolupats. No podem defugir els prejudicis: aprofitem-los, pensem-los.

I no cal dir que aquests prejudicis, de vegades, han estat exposats amb una honesta i profunda erudició; per exemple quan Jaume Pòrtulas reconeix la seva incomoditat davant la lectura de *Fènix o l'esperit de la Renaixença*, per contrast amb el cert plaer de la lectura d'*Entre la vida i els llibres*.

Aquesta incomoditat, però, li fa dir que «allò que neguiteja llegint *Fènix o l'esperit de la Renaixença* és la sensació marejadora que el *discurs humanista* d'Estelrich és tan vague, tan tornassolat, tan genèric que, de fet, es podria posar al servei de qualsevol causa (fins i tot –per què no? la franquista)». En virtut d'aquesta conclusió, doncs, no resulta difícil assenyalar la fal·làcia de l'humanisme. I afegeix: «la impostació retòrica, *humanística* en el pitjor sentit del mot, del *Fènix*, és un postís evident, dictat per la necessitat d'emprar mots indirectes, i un llenguatge engolat i altisonant, al servei d'una causa política, el catalanisme conservador, que si per una banda no gaudia, en aquell moment, del favor popular, sobretot es debatia entre contradiccions molt greus».¹ El dictamen de l'hellenista no és desassenyat: tota retòrica és ideològica. Però, és indirecta? I, quines són les contradiccions del catalanisme conservador?

Si parlem del *Fènix* solament com un estudi de les diverses possibilitats de Renaixença analitzables estèticament i històricament per tal de sustentar una idea del que hagi de ser la Renaixença –*Renaixement* o *Ressorgiment*– catalana de començaments de segle, sí: la seva retòrica és indirecta. Però, si aquest estudi, en realitat, és una construcció lògica de les columnes que ha de sustentar la política d'aquest Renaixement, ja és més que directa. Si, en un altre pla, assenyallem la connivència amb la ideologia que sustentaria el franquisme –que, recordem-ho, encara no s'havia articulat com a tal, sinó que el que s'està desplegant, tant a Catalunya com a Espanya i en una part important de la resta d'Europa, és un moviment ideològicament reaccionari però transversal–, la veritat és que semblen més aviat poc ambigües afirmacions com ara:

«Hi ha un ideal totalitari de l'home, i de la humanitat»,² o que «Un poble surt del caos per entrar en la norma, surt de la decadència per a entrar en la renaixença, quan uns homes s'erigeixen en conductors i directors del destí col·lectiu. Aquests directors són la consciència del poble»;³ o encara: «Prou sabem que el predomini del seny és essencialment aristocràtic. Com també sabem que ho és, el domini de la justícia, i de la veritat, i de la bellesa. Però una forta consciència de poble troba, i eleva, les seves seleccions representatives, perquè realitzin els seus conceptes. [...] La millor democràcia serà aquella en què el sector plebeu sigui menor o hi domini menys».⁴ Certament, totes aquestes argumentacions sobre la relació entre humanisme i totalitarisme semblen directíssimes.

Ara bé: podem quedar-nos només en el tarannà antidemocràtic d'aquestes afirmacions, podem veure-hi les ressonàncies d'Ors, d'Ortega y Gasset i, en el fons, en tots tres de Charles Maurras,⁵ i podem insistir en el sentit prefranquista —només «franquista»?— d'aquestes expressions. Però, això no explicarà la relació entre aquestes afirmacions i l'Humanisme. I menys encara amb la Filologia; perquè, tal com podem llegir en el mateix llibre: «Els humanistes no són només filòlegs; són poetes, són artistes, són filòsofs, són polítics, tot plegat, homes d'acció».⁶ La qual cosa, d'altra banda, no resulta gaire diferent de l'afirmació, dataada en 1918, que podem llegir en un dels primers assaigs d'Estelrich, sobre Leopardi, recollit en l'aparentment més serè *Entre la vida i els llibres*: «Quan un home no pot fer política, fa literatura. (Bé ho saben els escriptors mallorquins d'avui)».⁷ No resulta doncs, sorprenent, que més tard o més d'hora, Estelrich acabi per subscriure el

cèlebre consell: «*Politique d'abord!* Primer, política; primer, institucions!», però, aïllas!, no ho fa al *Fènix*, sinó a *Entre la vida i els llibres*.⁸ A la vista d'aquestes citacions, caldria començar a acceptar també a casa nostra —com es fa en altres llocs amb la normalitat que correspon— que, quan es parla de Filologia, no sempre es parla d'Amor al Logos, i que el lloc que ha ocupat la Filologia en relació amb el poder, especialment en el segle XIX, però també en el segle XX i especialment en el període d'entreguerres, resulta profundament polític. O no és la mateixa filologia la que porta Karl Vossler i Victor Klemperer, Menéndez Pidal i Carles Riba, a seguir *camins filològics* tan diferents? És de rigor i obligació d'un bon filòleg ser conscient de la seva pròpia història; i no mentir-se al respecte.

L'obra i la trajectòria intel·lectual de Joan Estelrich resulta més intel·ligible si, tot recordant que l'*engagement* amb les idees progressistes i d'esquerra no és l'única possibilitat de compromís polític, l'analitzem des del punt de vista de la història comparada dels intel·lectuals. Fins i tot podem exercir-hi un comparatisme que, no per poc audaç, resultarà menys útil en aquest cas. La col·lació de les darreres paraules de *Fènix* i de *Lesperit alemany en perill*, d'Ernst Robert Curtius, ens ho permetrà veure clarament.

A la cloenda de *Lesperit alemany en perill*, llegim:

La fe ferma i tranquil·la en Alemanya i en la missió alemanya és una força anímica que ens ha d'unir a tots. Precisament per això no l'hem de barrejar amb programes particulars de tipus econòmic o polític. Aquesta fe és una confessió i una professió de fidelitat al nostre poble, a la seva terra, a la seva llengua, al seu imperi [*Reich*]. Només així podrà

arribar a unir, a formar una comunitat. Ha de ser una afirmació espontània; no una teoria pensada. Ha d'arrossegar; no separar. Hem de viure en aquesta fe, però no podem convertir-la en un programa intel·lectual.

La fe en l'esperit, en canvi, ha de desplegar-se en una teoria de l'esperit i ser objecte d'una exposició filosòfica. Aquesta teoria només pot ser una metafísica de l'esperit. Ara tampoc no ens hi podem detenir. Podem afirmar, en tot cas, que la teoria de la *creativitat* de l'esperit en constituirà una de les parts essencials.⁹

Mentre que a la cloenda de *Fènix o l'esperit de la Renaixença*, en canvi, llegim:

Catalunya només es retrobarà en la plenitud de les seves energies espirituals. Hem d'intensificar, doncs, la formació d'una consciència intensa de la catalanitat. Hem de guiar el pensament i l'acció amb la idea d'assegurar a Catalunya la seva originalitat. La fe política ha de ser la fusió del sentiment nacional i la idea cultural occidental, hel·lenicocatólica. Així el principi de nacionalitat transcendeix a principi d'humanitat superior i culta. Així, tornant-nos més catalans, ens tornarem més que catalans.

Amor a la llibertat. Intel·ligència d'amor i amor de la intel·ligència. Esperit de renaixença i renaixença de l'esperit.¹⁰

Certament, la lletra potser no coincideix del tot, però la música sí, per a adilitament de Pierre Menard. Vist així, la temptació de considerar *Fènix* un plagí de *L'esperit* està més que justificada. I el fet curiosíssim que Curtius no aparegui esmentat pel seu nom en tot el llibre no faria més que confirmar, per contrast, aquesta hipòtesi. Deixem-ho en què tot rellegit en aquesta clau, *Fènix*

sembla una mena de reescriptura, paràfrasi i adaptació, en clau més hel·lenística que llatina, si es vol, del que sens dubte és el llibre més polèmic i menys conegut de Curtius. Però fins i tot si ho considerem un plagí, cal enfrontar-se a la raó de ser d'aquest plagí, a la seva història interna.

Per fer-ho, cal tenir presents diversos fets. El contingut del llibre no era del tot desconegut pels intel·lectuals catalans del moment, perquè poc abans d'aparèixer com a llibre havien pogut llegir-ne diversos capítols en català, en francès i en castellà. En el nostre cas, un dels capítols més importants, «L'abandó de la cultura», havia aparegut en traducció catalana de Lluís Amorós en una revista, precisament, de Mallorca: *La Nostra Terra*. D'altra banda, a *Revista de Occidente*, Ortega y Gasset havia publicat no només el darrer capítol del llibre, «El Humanismo como iniciativa» sinó també «Restauración de la Razón», un assaig anterior de Curtius sobre les mateixes qüestions.¹¹ Per tant, aquestes lectures parcials resulten determinants perquè les seves idees formessin part del debat cultural del moment en els cenacles culturals del catalanisme conservador.

Però encara més important és el fet que, en el moment de publicar-se el llibre, el mateix Ernst Robert Curtius va visitar Barcelona per fer una important conferència al Seminari de Pedagogia de la Universitat de Barcelona, concretament el dia 9 d'abril de 1932, sota el títol «El sentit de l'Humanisme», una conferència a la qual segurament va assistir una part important del món cultural barceloní d'aleshores, incloent-hi el mateix Estelrich. D'aquella conferència, en queden diversos testimoniatges a la premsa barcelonina, com ara *La Vanguardia*, *La Publicitat* o *El Matí*, o a setmanaris com *Mirador*, on en va aparèixer un resum fa-

cilitat pels organitzadors, en què quedava clara la posició de Curtius quant al que podia esperar-se de l'Humanisme en aquell moment:

L'home modern té la impressió de viure una època agitada. Si girem els ulls enrere, trobarem en la història una situació anàloga en l'alta Edat Mitjana, època també de convulsions ideològiques i polítiques i de la qual sortiren, no obstant, el Dant i Jorge Manrique. Encara que fos demostrada científicament la idea, que jo no comparteixo, de la decadència final d'Europa, tindríem igualment el deure sagrat de transmetre a qui fos tot el que tenim.¹²

És a dir: Curtius es proposa una Defensa d'Occident –una tasca en la qual es veu a si mateix plenament compromès, independentment de les ambigües distàncies que marca respecte a *La decadència d'Occident* d'Oswald Spengler–; segons va confessar l'autor a la seva amiga Catherine Pozzi quan el llibre era encara un projecte, el seu desig era escriure una «Defensa d'Occident» que articulés un «nacionalisme europeu».¹³ Val a dir que un altre maurrasià menys inconfés que Curtius, encara que després esdevindria una mena de dissident de l'Action Française, Henri Massis, ja s'hi havia avançat explícitament amb *Défense de l'Occident*, en 1927;¹⁴ però també cal assenyalar que no tenen tampoc el mateix sentit aquestes respectives *defenses*. Tanmateix, la qüestió que ara resulta rellevant no és només el propòsit del Curtius amb el seu llibre, sinó com encaixava aquest propòsit en l'entramat ideològic del *noucentisme post-xènius* encapçalat pel principal «Xènius petit», que en diria Pla. I, en aquest sentit, a Curtius, el moviment del que Estelrich

anomenava *Ressorgiment*, és a dir, la Renaixença prolongada i aprofundida a través de l'Humanisme mediterrani plantejada pel noucentisme tardà, només podia resultar-li captivador, alhora que ell mateix podia ser considerat pels filòlegs catalans un model a seguir, com per exemple ja ho havia estat Karl Vossler per Carles Riba –encara que la primera vegada que es va parlar de l'estilística a Catalunya, havia estat, precisament, en el *Glosari* de Xènius, més de dues dècades enrere.

Aquell mateix dia 9 d'abril, al vespre, unes hores després de la conferència de Curtius a la Universitat, va tenir lloc a l'Hotel Ritz un esdeveniment de primera magnitud per a la cultura humanista catalana, al qual Curtius va assistir: el banquet d'homenatge a Carles Riba per haver estat nomenat membre de l'Institut d'Estudis Catalans. Si bé Carles Riba hi va ser el protagonista absolut, Ernst Robert Curtius va rebre una salutació específica per part dels oradors, tal com queda reflectit a les cròniques periodístiques de l'acte. Per les mateixes cròniques, i per l'epistolari de Joan Estelrich amb Ernst Robert Curtius –que afegim en apèndix–¹⁵ sabem que Estelrich va assistir a la conferència, i que va resultar absolutament entusiasmat pel discurs de l'alsacià de Than, sabem que va prendre la paraula al banquet, i fins i tot que va compartir taula amb Curtius, costat per costat; també sabem que van quedar per trobar-se l'endemà, és d'imaginar que per parlar més extensament i en privat.

El mateix epistolari ens fa saber que Curtius degué quedar bastant impressionat, si tenim presents els termes en què, la mateixa nit del 9 al 10 d'abril, escriu a Estelrich immediatament després d'haver fet «avec une sève qui monte; avec une

langue que j'arrivais à comprendre et qui finalement devint intelligible quand vous prêtez la parole. Quelle belle, quelle multiple, quelle secrète expérience. Je crois, yo crec, qu'elle est pleine de germes d'avenir». El ressò d'aquella vetllada i de la jornada posterior és la clau que explica la ressonància del pensament de Curtius en els escrits immediatament posteriors d'Estelrich.

Des d'aleshores, Estelrich es dedica a redactar *Fènix o l'esperit de la Renaixença*, que enllesteix la tardor de 1933 i apareix a començament de 1934. Quan en tramet un exemplar al professor, Estelrich no s'està de dir que «hi trobarà l'empremta d'idees que us són familiars», una manera curiosa de dir que Curtius n'era un dels pares, d'aquelles idees infantades al seu llibre. Però, com dèiem, Curtius no és esmentat en cap pàgina, tot i aparèixer-ne l'ombra en gairebé totes, i malgrat que la dependència queda ja prou palesa des del pròleg mateix, datat encara en octubre de 1933, en què basteix tota una argumentació a partir d'uns versos de Hölderlin: «Cal sorgir de terra allà on hi ha perill. On hi ha perill, diu Hölderlin, sorgeix igualment la branca de salvació».¹⁶ Que estrany, que curiós, quina casualitat i quina coincidència: els mateixos primers versos de «Patmos» amb què Curtius encapçala, com a lema, el seu llibre: «Però allà on hi ha perill, / Creix també el que salva. / Hölderlin», uns versos que, d'altra banda, van ser molt importants per a Carles Riba. I, no menys curiosament, Estelrich encapçala, no el llibre sencer, però sí el prefaci, amb uns altres versos del mateix poeta: «¿Quan apareixeràs, doncs, tota sencera, ànima de la meva pàtria?», concretament del poema «Oda als alemanys».

De fet, Carles Riba, només tornar d'Alemanya en 1923, havia donat a conèixer una

traducció d'aquest poema a *La Publicitat*, tot presentant-lo amb la següent nota:

La Oda als alemanys, de Hölderlin, és sens dubte una de les poesies patriòtiques més belles que s'han escrit mai. La seva generalitat tota clàssica, la fa aplicable també a la nostra Catalunya. Tots aquells que enmig de fantasieigs magnífics i cànids han sofert que la realitat mesquina els fos llançada a la cara com una burla; tots els que més enllà del compte mortal de llurs dies, preveient en els anys innombrables de les pàtries una joia lliure, han sentit al costat d'ells els incrèduls com ombres estranyes; tots els que, en fi, han tingut fe que mentre ells somiaven, l'Esperit de llurs somnis mateixos preparava la realitat nova, les paraules de Hölderlin els han de sonar com les d'un germà en la història.¹⁷

Evidentment, Riba, que en els anys trenta s'aboca a traduir el poeta alemany, és determinant en la idea d'Humanisme d'Estelrich, i és una altra figura clau per entendre la recepció de la Revolució Conservadora alemanya i la seva relació amb la filologia a Catalunya. Sobretot siensem en la seva relació amb el seu mestre en estilística, Karl Vossler –posteriorment, com Estelrich, com Ors, compromès amb el franquisme–, qui pocs dies abans de la conferència de Curtius havia fet diverses conferències a Catalunya amb motiu del centenari de la mort de Goethe. De fet, en 1929 ja havia visitat Barcelona, per pronunciar una conferència sobre «Literatura Nacional i Universal»,¹⁸ de gran importància pel tema aquí tractat, però en la qual per raons d'espai no podem detenir-nos.

Com a treballador de l'esperit¹⁹ que és, Estelrich creu també en el treball cooperatiu –o ecumènic– de tota aquesta comunitat,

d'aquesta aristocràcia de l'esperit que, en el moment de la crisi de l'esperit europeu, identifica alguns dels elements centrals d'aquesta crisi amb la irrupció de nous agents politicoculturals o socials –amb la cultura de masses en primer terme– que veuen com a dissolutius de la idea de cultura. En aquest sentit, Estelrich segueix fil per randa l'enunciació dels temors de Curtius, en afirmar que:

A tots nosaltres, treballadors espirituals, o devots de l'esperit creador, un gran problema, actualment, ens angunia: el problema de l'esperit o de la vida espiritual. Els veiem en perill. Estem segurs que se salvaran, i que ens salvaran, i que salvaran el món. Però els veiem voltats d'enemics. La uniformitat, el mecanicisme i certes formes d'Estat, els obliden, o els neguen, o els persegueixen. En certs indrets la negació es transforma en un intent sistemàtic d'anorrear l'esperit i amb ell la vida i l'aristocràcia espirituals.²⁰

Per això, al costat de la idea de Fe explicada en les cloendes de tots dos llibres, la idea clau que desenvolupa Estelrich és considerar l'humanisme com una iniciativa, concepte central del darrer capítol del llibre de Curtius, un concepte que, a més a més, va ser un dels que més repercussió internacional va tenir. En canvi, en el moment en què Estelrich introdueix el concepte, el banalitzava, potser per distanciar-se una mica del model, però també perquè la realitat a què es refereix és una mica diferent del que veu Curtius al seu voltant, en ple ascens del nazisme. Aquest terme clau, per a ell té un significat institucional o cívic: «La Renaixença catalana té totes les característiques de les Renaixença progressiva. [...] s'ha produït en totes direccions. En altres mots:

ha suscitat iniciatives en tots els aspectes de la reflexió, de la passió i de l'activitat dels catalans. [...] Un feix creixent d'iniciatives: tal podria ésser la definició d'una Renaixença autèntica».²¹ Com es pot apreciar, aquesta «facultat de tenir iniciatives» que anima l'ésser col·lectiu alhora al pensament i a l'acció, està lluny del sentit religiós d'iniciació amb què Curtius arrodoneix el sentit del terme.²²

En canvi, el novembre de 1934 Estelrich va regalar als lectors del setmanari barceloní *Després* una de les millors síntesis i conseqüències que se'n podia destil·lar, dels dos llibres, precisament partint d'aquest concepte. Sense tractar-se ben bé ni d'un resum del *Fènix*, ni d'una ressenya de *L'esperit alemany en perill*, «Per un Humanisme espiritualista» pot considerar-se un breuari del que Estelrich volia proposar, fins el punt que serà la base del text que, en versió francesa, llegirà a *l'Entretien sur l'Humanisme* celebrat a Budapest en 1936, organitzat per l'Institut International de Coopération Intellectuelle, organisme de la Societat des Nations, presidit per Paul Valéry. En aquest article reflexiona sobre com «per a sortir del carreró tancat on ens ha conduït la mecanització del món modern, ens cal una cultura renovellada per una meditació nova sobre l'home i el seu destí. Sense un nou humanisme no tindrem noves humanitats», un nou Humanisme que també considera necessàriament lligat al cristianisme. Encara que matisa que «cal revisar els principis i mètodes de la cultura moderna eixamplant l'inventari de les valors espirituals», tot l'article no fa sinó subscriure les necessitats exposades per Curtius, insistint en la idea de l'humanisme com a iniciativa i en el vincle amb la tradició renovellada per la revolució:

Iniciativa. L'humanista alemany E. R. Curtius té en el seu llibre *Deutscher Geist in Gefahr* un magnífic assaig sobre l'humanisme com a iniciativa. Jo, en la meua modesta esfera, he interpretat tota renaixença com un sistema d'iniciatives fins a la represa, en un feix, de tota la iniciativa d'un poble. Humanisme és un etern recomençament, [...] Així, l'humanisme, suscitat pel record, efectua la conciliació entre Tradició i Futurisme, entre el principi conservador i el principi revolucionari. Oposar els dos principis, com a dos termes irreconciliables, porta –en el conservador, només conservador– a la rutina i la podridura –en el revolucionari, només revolucionari– al suïcidi i a la catàstrofe; n'hem vist casos recentment i molt a prop. Les lleis de totes les institucions espirituals i polítiques, són conservació i renovació.²³

A tall de resposta a la pregunta sobre «quines condicions ha d'aplegar el novell humanisme per a satisfer les necessitats de l'ànima contemporània?», Estelrich adueix l'enunciat que Curtius només podia escriure entre línies, i que ell sí que pot fer explícit:

Ha d'establir el nexa entre cultura i creença. Ha d'estar informat d'un sentit d'iniciativa. Usant un qualificatiu a la moda, ha d'ésser totalitari. [...] L'humanisme, si avui vol reviure, haurà de ser totalitari. No serà cosa d'erudits, si bé els erudits no ens faran mai nosa, i tant de bo n'hi hagués més, mentre no vulguin imposar-nos llur enciclopèdica limitació. [...] Vull dir, amb Curtius, que l'humanisme haurà d'ésser, sensual i espiritual, filològic i musical, creient i polític. Perquè no volem ésser estetes decadents, sinó preparar una nova albada cultural.

El doble sentit de la paraula emprada per Estelrich, «totalitarisme», que en aquesta època ja no pot remetre senzillament a la capacitat omnicomprehensiva d'aquest nou humanisme, resulta massa evident per a no respondre una tria deliberada.

No deixa de resultar paradoxal que aquesta lectura de *L'esperit alemany en perill* resulti tan il·luminadora de l'evolució d'uns plantejaments que es concretarien de manera diferent a l'entorn de Curtius i al voltant d'Estelrich. Però, aquella evolució relativament diferent mostra de manera clara precisament els límits i condicions de la proposta del romanista de Thann. A l'Alemanya de 1932, a Curtius podia resultar-li molt senzill parlar de degeneracions i decadències; a la Catalunya d'Estelrich, afirmar que cal lluitar «contra els perills desintegradors de la cultura, contra els focs combinats de la barbàrie i de la decadència»²⁴ resulta gairebé una crida hiperbòlica, atès que, de decadències de veritat, la cultura catalana n'havia deixat una ben clara endarrere, i, en el pla cultural, es trobava en el seu millor moment des de feia segles. És a dir, que a Estelrich, l'horitzó de la crisi de l'esperit europeu li impedeix veure que, en l'entorn immediat, hi havia energies molt potents, específicament catalanes, per fer costat al renovellament d'aquest esperit. Unes energies que, tanmateix, no sempre coincidien amb les seves.

Quan Curtius va rebre el llibre d'Estelrich acompanyat d'una carta, gairebé dos anys després d'haver-se conegut, només podia aplaudir, doncs, la seva iniciativa. I ho fa, d'altra banda, més enllà del mer autoelogi que significaria elogiar el llibre d'Estelrich –i sense mostrar-se contrariat pel que, en rigor filològic, només pot ser compensat per l'amor filològic o, com escriu

a la seva resposta, «entusiasme espiritual»–, fent una síntesi no només del llibre sinó de tot un conjunt de fenòmens que, llegits en el *Fènix*, afirma que l’hi han permès «mieux comprendre votre Renaissance et par là mieux sympathiser avec elle». Per a Curtius:

Il est passionnant de revivre à travers vos analyses cet élan national si prodigieux et si complexe de la Catalogne et surtout d’en saisir les différences spécifiques d’avec les nombreux *risorgimenti* qui se sont produits depuis cent ans. L’évènement catalan me paraît unique par le fait qu’il se semble d’un réveil humaniste. C’est par là, en effet, qu’il est «supra-catalan». Mais un autre trait distinctif ne me paraît pas moins intéressant: c’est le fait de l’affinité double et généreusement proclamée avec l’idéalisme allemand aussi bien qu’avec l’historicisme italien –avec l’inquiétude nordique aussi bien qu’avec la vision lumineuse du Midi. Il y a là une possibilité, un germe de synthèse qui fait rêver à des horizons infinis.

Però, per què Curtius està en condicions d’arribar a un capteniment tan afuat del que, al cap i a la fi, resulta un conjunt de fenòmens nacionals, polítics i culturals allunyat no només dels seus interessos més immediats sinó també del conjunt de la Romanística alemanya? Una Romanística que, tot s’ha de dir, mai no va ocupar-se del fons comú d’origen català que partia dels trobadors –en aquest sentit, la llambregada de Curtius a Catalunya, que encara no s’havia replegat en l’edat mitjana, resulta malauradament excepcional i sense continuïtat. Doncs perquè hi retroba, en positiu, el que en el context alemany era un problema greu que el tenia capficat: conciliar la idea nacional amb l’ideal humanístic:

Perquè la nostra cultura tingui un futur fructífer, haurem de poder fondre la idea nacional i la idea humanística d’una manera ben diferent i més íntima que fins ara. [...] l’humanisme necessita una renovació total [...] que, perquè [...] sigui útil, ha de coincidir amb una resurrecció de l’edat mitjana. Només d’aquesta manera podran unir-se novament i d’una manera íntima la idea nacional i la idea humanística.²⁵

Tal com s’exposa en aquest passatge de *L’esperit alemany en perill*, aquest era un punt clau que, amb el pas del temps, es demostrarà fracassat en el cas germànic. En canvi, a diferència del cas alemany i del francès –no de l’italià, la qual cosa Curtius aprofitarà en el seu moment–, el vincle entre projecte nacional i projecte humanístic prenia en el Noucentisme un impuls netament constructiu, fins i tot institucional, que a Curtius només podia resultar-li admirable. Sens dubte, el moment clau d’aquesta afinitat –el moment en què el cas català passaria a ser supracatalà, val a dir, europeu, als ulls de Curtius, no pot ser un altre que el capítol «Humanisme» del llibre d’Estelrich, per a qui «tota renaixença, i per tant la nostra nacional, ha de traduir-se, si es vol completa, en humanisme»; i que insisteix, gairebé salmòdicament, que tot plegat consisteix una

Lluita ardent per assolir una disciplina. Actuar com un tot: que l’ànima i l’esperit. Actuar com un tot: que l’ànima i l’esperit, que tot l’ésser interior entri de cop en acció. Virilitat i maduresa. Consciència intel·lectual aguditzada; consciència social practicada. De tot això jo en dic: humanisme. Podeu dir-ne també revolució conservadora. El seu objectiu, en tots els pobles com el

nostre: obtenir una nova realitat catalana a la qual pugui participar tot el conjunt de Catalunya.²⁶

Estelrich, que en la carta que acompanyava el *Fènix* enviat a Bonn es definia com un conservador tanmateix ple d'esperança, aclareix definitivament la perspectiva amb què cal mirar-se tota la seva trajectòria. Com Curtius, Estelrich ha quedat fascinat per les tesis exposades per Hugo von Hofmannsthal en la conferència «La literatura com a espai espiritual de la nació». Aquella conferència, pronunciada el 10 de gener de 1927 a Munic, va publicar-se en juliol de 1927 a *Die neue Rundschau*, revista en la qual Curtius, sense ser-ne el director, exercia un paper dominant. En els mots de cloenda, Hofmannsthal posava tot l'èmfasi en el fet que

Parlo d'un procés dins del qual ens trobem immersos tots nosaltres, parlo de la síntesi que és tan lenta i tan extraordinària –si la poguéssim observar des de fora– com és de fosca i d'exigent quan ens trobem a dins. El seu avançament ens ha de semblar lent i extraordinari perquè també el llarg procés que arrenca amb les sotragades del Segle de les Llums i arriba fins al nostre temps és només un període dins seu, que realment es tracta d'un moviment de reacció contra aquell regirament del segle XVI que habitualment anomenem Renaixement i Reforma. El procés del qual parlo no és res més que una revolució conservadora d'unes dimensions que no tenen parangó en la història europea. El seu objectiu és la forma, vol crear una nova realitat alemanya que pugui englobar tota la nació.²⁷

És a partir d'aquest escrit que el terme *Revolució Conservadora* –atès que qui

primer el va escriure, alguns anys abans, Thomas Mann, hi va renegar fins al punt d'esborrar-lo de les seves obres completes– comença a prendre força a Alemanya i fora d'Alemanya.

Curtius considera que el discurs de Hofmannsthal «per a nosaltres significa una exhortació vivent», i la seva mort l'havia «convertit en un testament. Preocupat pel destí i amb visió sapientíssima, interpreta el curs dels segles i anuncia que el signe dels propers temps serà una “revolució conservadora”». ²⁸ Cinc anys més tard, en les pàgines de *L'esperit alemany en perill*, encara subratlla que aquell discurs va ser «l'últim esdeveniment memorable de la cultura alemanya, i ningú no el va escoltar». ²⁹ En aquell escrit, al qual dedicarà tot un article en 1929, Curtius troba una «autoritat espiritual», ³⁰ i insisteix en l'especial importància de l'energia comunicada per les seves conclusions, que no s'estarà de recollir, en busca d'una síntesi, una unió que permeti afermar-se en l'espai espiritual de la nació.

Per això, en 1932, ja pot afirmar:

En els nostres dies s'acostuma a oposar el principi revolucionari al principi conservador. En aquesta antinòmia només hi sé veure una confusió conceptual. Conservar sense crear res de nou és tan estèril com la simple destrucció. Així com la mort i la regeneració són la llei de l'organisme, així mateix la conservació i la renovació han de ser la llei en l'ordre polític i en tots els ordres, les institucions i les mentalitats espirituals. El principi conservador ha d'incloure el factor de la iniciativa.³¹

En aquest punt sí que el segueix Estelrich, com hem vist, fil per randa, encara que el pes del concepte de Renaixença progres-

siva li fa innecessari insistir en la qüestió revolucionària, d'altra banda, una paraula massa connotada en la Barcelona dels anys trenta. Més aviat pot definir-se, l'actitud de tots dos, amb uns mots de l'alemany: «Una memòria fidelment conservada que alhora serveixi de punt de partida per a un nou començament: aquesta és, al meu parer, l'única causa legítima d'una mentalitat cultural alhora conservadora i liberal».³² L'únic problema és que, un més que l'altre, van deixant el liberalisme de banda.

Però Hofmannsthal explica només una part d'aquesta Revolució Conservadora. La part no filològica, que porta a Ortega y Gasset o a T. S. Eliot, per citar només els dos principals membres de la «falange espiritual» –tal com el mateix Curtius anomena l'aristocràcia de l'esperit europeu. Per la part filològica, Curtius no podia ben bé comptar amb aquestes figures, i tampoc amb la major part dels seus companys filòlegs a Alemanya: però sí amb Estelrich, per a qui l'Humanisme, en tant que «salvació de les veritats eternes», «voluntat de civilització», «pedagogia», «sentit de durada, continuïtat, tradició respectuosa, com a fonament, en l'home, de tota cultura»; i en tant que s'havia d'assolir com una disciplina, reclamava:

Més filologia clàssica, no sols entre els nostres homes de ploma i els nostres universitaris; també en els nostres enginyers i homes d'empresa i de presa. [...] Ells [els filòlegs] són els sacerdots del culte; estan al servei de l'antiguitat; són els exegetes de les més fecundes riqueses culturals; els conservadors dels més rics dipòsits de cultura.³³

És a dir, que seran els qui, en nom de la Revolució Conservadora, reprendran la

torxa: «*Vitai lampada tradunt*»,³⁴ com de situa Curtius al final del seu llibre.

En un dels seus primers escrits, publicat en 1922, Curtius ja reclamava un nou humanisme com a necessitat essencial d'Europa, però insistint que, com a «realitat històrica i un model espiritual, va sorgir a partir de l'estudi dels textos antics.» Per això, més enllà de vindicacions superficials, reclamava: «¿Un nou humanisme? ¡Sí!, ¡sí amb això es pensa en una renovació de l'humanisme antic, etern!».³⁵ Al seu entendre, i ja ho havia denunciat ben aviat, en 1918, Alemanya no estava en condicions de redreçar-se en aquests termes, atès que «L'Alemanya intel·lectual del segle XX es caracteritza per la profunda indiferència de què són objecte les fonts de bellesa i de vida de l'antiguitat»;³⁶ no cal dir que no tot a la Catalunya de 1932, ni molt menys, es corresponia amb aquest ideal, que Estelrich formularia com a «Realisme humanista»: però, si tenim present quines són les principals fonts d'informació de Curtius, no és estrany que s'engresqués d'una manera considerable davant d'un poble de filòlegs, que Estelrich no dubta a definir com ancorats al «centre de la civilització hel·lenicocristiana. [...] Podem aspirar a centre del nostre món occidental».³⁷ D'altra banda, «Si tenemos filología y al mismo tiempo fe en los valores humanos, seremos humanos y volveremos a encontrarnos»,³⁸ van ser els darrers mots de la conferència de Curtius, segons el resum publicat a *La Vanguardia*. Potser, en sentir-los Estelrich va sentir-se cridat al pensament –i a l'acció.

Si se'ns permet aventurar una conjectura a tall de conclusió, podem afirmar que Estelrich és una mena de Curtius menor –molt menor– però amb una funció major. *Fenix* és una peça més en el conjunt d'au-

tors i obres que donen forma a la Revolució Conservadora a Catalunya, mostrant que les contradiccions del catalanisme conservador són les mateixes que travessen una part important del pensament conservador en l'època de la crisi de l'esperit. Entusiasmat –en el sentit clàssic de la paraula, fins a la possessió, fins a la inspiració, magnetitzat, ionitzat– per la conferència del 9 d'abril de 1932, hi veu el retrat sense nom del que vol fer i ser ell mateix: representar una iniciativa filològica gràcies a la qual aquest nou humanisme s'encarnava en tot un poble, a través de la trama i l'ordit erudit. Independentment de si hauria estat més ben encapçalada per algú altre, com ara Carles Riba, la direcció per part d'Estelrich de la Fundació Bernat Metge durant una època ben important pot ser considerada l'encarnació dels projectes filològics i humanistes que Curtius, malgrat la seva brillant trajectòria individual, no va poder desenvolupar ni va veure al seu voltant.

En aquest sentit, la posició de la cultura catalana en el marc d'aquesta idea de l'Humanisme europeu, i en el context extraterritorial de la Revolució Conservadora, resulta molt interessant. I, des del punt de vista de la funció de la filologia en la crisi de l'Esperit europeu, cal considerar la figura de Joan Estelrich, senzillament, interessantíssima. □

Apèndix

*Epistolari Joan Estelrich-Ernst Robert Curtius
(1932-1934)*

Es reproduïxen a continuació les cartes creuades entre Estelrich i Curtius des del moment en què es van conèixer fins a la publicació de *Fènix o l'esperit de la Renaixença*. Aquestes cartes es troben en el Fons Estelrich de la Biblioteca de Catalunya. Curtius escriu a mà; Estelrich, a màquina. En aquest mateix fons, en procés de catalogació, han aparegut, per ara, dues cartes més, datades als anys quaranta.

Hotel Majestic 9/10 avril

Cher ami –car l'amitié a été spontanée et subite– voici une carte de visite non maculée.

Cette soirée a été pour moi une surprise d'abord, un bonheur tout aussitôt –et, à mesure que l'heure s'avancait, une initiation. C'était, avec la formule de Wordsworth, 'joy in widest communalty spread', contact avec l'âme vibrante de tout un peuple ; avec une sève qui monte ; avec une langue que j'arrivais à comprendre et qui finalement devint intelligible quand vous prêtes la parole. Quelle belle, quelle multiple, quelle secrète expérience. Je crois, yo crec, qu'elle est pleine de germes d'avenir.

Vous m'avez adressé des paroles qui m'ont beaucoup ému. Paroles d'entraîneur. Acceptez, avec mon amitié, ma sincère gratitude.

ERNST ROBERT CURTIUS

P. S. Nous serons de retour à 4:30. Je serais ravi si vous pouviez venir me trouver à l'hôtel à 5 heures.

Mr. E. R. Curtius
Bonn

Cher Monsieur et Ami :-

J'ai l'honneur de vous envoyer mon dernier livre « FENIX ». Vous, qui êtes un des meilleurs connaisseurs de notre temps, y trouverez la trace de pensées qui vous sont très familières. Tout est bon pour nourrir notre renaissance catalane. Ce conservateur est tout de même rempli d'espoirs.

Quand reviendrez-vous chez nous? Notre « Conferencia Club » doit vous entendre. Et pourquoi pas ne pourrions organiser à Majorque quelque semaine d'entretiens critiques sur les inquiétudes de notre époque ?

Avec mes compliments à Madame, veuillez agréer, cher Monsieur et grand ami, l'hommage de mon admiration très dévouée,

24.III.34

PROFESSOR ERNST ROBERT CURTIUS
BONN. JOACHIMSTRASSE 14
TELEFON 4123
Le 4 avril 1934

Cher ami—

Il va y avoir deux ans ces jours —ci depuis la soirée inoubliable du banquet Carles Riba où je fus votre voisin de table et où j'eus la grande joie de vous entendre parler. Je garde le plus beau souvenir de cette rencontre.

C'est pourquoi j'ai été si heureux de recevoir votre lettre et votre « Fenix ».

J'ai retrouvé dans votre livre l'enthousiasme spirituel et la flamme oratoire que j'avais pu admirer dans votre parole. Mais j'y ai puisé également une quantité de choses que j'ignorais et qui me font mieux comprendre votre Renaissance et par là mieux sympathiser avec

elle. Il est passionnant de revivre à travers vos analyses cet élan national si prodigieux et si complexe de la Catalogne et surtout d'en saisir les différences spécifiques d'avec les nombreux risorgimenti qui se sont produits depuis cent ans. L'évènement catalan me paraît unique par le fait qu'il se semble d'un réveil humaniste. C'est par là, en effet, qu'il est « supra-catalan ». Mais un autre trait distinctif ne me paraît pas moins intéressant: c'est le fait de l'affinité double et généreusement proclamée avec l'idéalisme allemand aussi bien qu'avec l'historicisme italien —avec l'inquiétude nordique aussi bien qu'avec la vision lumineuse du Midi. Il y a là une possibilité, un germe de synthèse qui fait rêver à des horizons infinis.

Que votre tâche est noble et belle ! J'aurais encore beaucoup de questions à vous poser. Mais je n'en encombrerai pas cette lettre qui n'a pour but que de vous dire ma gratitude.

Je n'abandonne pas l'espoir de vous revoir, cher ami. Croyez, je vous prie, à mon admiration et à ma cordiale sympathie.

ERNST ROBERT CURTIUS

1. Jaume Pòrtulas, «Joan Estelrich o les retòriques de l'humanisme», *Els Marges*, 70 (2002), p. 33.
2. Joan Estelrich, *Fènix o l'esperit de la Renaixença*, Barcelona, Biblioteca Catalana d'Autors Independents, 1934, p. 33.
3. *Ibidem*, p. 45.
4. *Ibidem*, p. 235.
5. Vid. Antoni Martí Monterde, «Ernst Robert Curtius, lector de Charles Maurras», en Xavier Pla, *Maurras a Catalunya*, Barcelona, Quaderns Crema, 2012, pp. 110-121.
6. Joan Estelrich, *Fènix o l'esperit de la Renaixença*, pp. 33-34.
7. Joan Estelrich, *Entre la vida i els llibres*, p. 24.
8. *Ibidem*, p. 274.
9. Ernst Robert Curtius, *L'esperit alemany en perill*, València, PUV, 2014, p. 278.

10. Joan Estelrich, *Fènix o l'esperit de la Renaixença*, p. 258. «Si no és entusiasme d'amor, l'humanisme no és res» és una argumentació clau del darrer capítol del llibre de Curtius; també ho havia estat el dia de la seva conferència a Barcelona, tal com es pot apreciar en el resum aparegut a *La Publicitat*, que encara subratlla més rotundament els paral·lelismes: «L'humanisme és una modalitat característica de l'esperit europeu; successivament, en diversos moments culturals, però no cal confondre'l amb ells ni amb una mera reconstrucció merament arqueològica i llibresca de l'antiguitat. L'entusiasme no és res, si no és l'entusiasme de l'amor, si no conté com una sobreabundància de joia i de plenitud. Cal ensenyar a estimar i el coneixement seguirà l'amor», «El sentit de l'humanisme», pel Dr. Curtius, al Seminari de Pedagogia de la Universitat», *La Publicitat*, 13 d'abril de 1932, p. 5. La mateixa pàgina que recollia, en la columna central, el «Parlament de gràcies» de Carles Riba en l'acte d'homenatge. N'hi ha un altre resum, més extens, editat per Albert Esteruelas a la revista *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, 9-10 (2006-2007), pp. 336-345; però en l'edició no ofereix la deguda informació catalogràfica per considerar-lo citable.
11. «Abbau der Bildung», que també va ser pronunciat com a conferència a Berlín la tardor de 1931 i modificat i ampliat per a la publicació en llibre, va aparèixer en traducció de Jacques Decour, a la *Nouvelle Revue Française*, 219 (1 de desembre de 1931), pp. 849-867; segurament a partir d'aquesta versió francesa va ser traduït al català per Lluís Amorós a *La Nostra Terra*, 49 (gener de 1932), pp. 21-28, i 50 (febrer de 1932), pp. 58-63. El darrer capítol va ser publicat en francès a la *Revue de Paris*, 6-21 (nov.-des. 1932), pp. 36-59, en traducció, feta ja a partir del llibre, de Henri Jourdan; també va aparèixer, sota el títol «El Humanismo como iniciativa», a *Revista de Occidente*, 109 (juliol de 1932), pp. 1-32, en traducció espanyola sense indicacions bibliogràfiques i sense firmar. «Restauration der Vernunft» («Restauració de la raó»), *Neue Schweizer Rundschau*, 20 (setembre de 1927), pp. 856-862, en *Crisi de l'Humanisme*, ed. i introd. d'Antoni Martí Monterde, trad. de Marc Jiménez, Girona, Edicions de la El-la geminada, 2011, pp. 235-242). La traducció castellana, sense firma, en *Revista de Occidente* (setembre de 1927); simultàniament va aparèixer també la traducció anglesa de William Stewart en la revista que animava T. S. Eliot, «Restoration of Reason», *Criterion* (novembre de 1927), pp. 389-397.
12. «El sentit de l'humanisme», pel Dr. Curtius, al Seminari de Pedagogia de la Universitat», Barcelona, *La Publicitat*, 13 d'abril de 1932, p. 5.
13. «Ma pensée tourne de plus en plus autour d'une Défense de l'Occident. Vous en trouverez le souci dans un article que je vous enverrai prochainement et qui met en cause le nationalisme allemand. Ah! Si l'on pouvait construire un nationalisme européen! Je pressens que j'aurai encore à dire plusieurs choses sur ce sujet. Mais ces pensées demandent du temps pour mûrir», lletra d'Ernst Robert Curtius a Catherine Pozzi, datada a Bonn, el 16 de novembre [de 19]31; rec. en «Ernst Robert Curtius. Lettres a Catherine Pozzi», ed. de Lawrence Joseph, en Jeanne Bem (ed. i introd.); André Guyaux (ed.), *Ernst Robert Curtius et l'idée d'Europe*, París, Honoré Champion, 1995, pp. 386-387.
14. Henri Massis, *Défense de l'Occident*, París, Plon, 1927.
15. Hem de fer agraïment explícit a Manuel Jorba qui, pocs dies després de la conferència a la Universitat de Girona que és a la base d'aquest article, va posar a la meua disposició una còpia de les cartes creuades en aquell moment entre Ernst Robert Curtius i Joan Estelrich que es conserven al Fons Estelrich de la Biblioteca de Catalunya. Anys més tard, passada la guerra mundial, reprendran breument aquest epistolari.
16. Joan Estelrich, *Fènix o l'esperit de la Renaixença*, p. 12.
17. Friedrich Hölderlin, «Oda als alemanys», *La Publicitat*, 1 d'abril de 1923, p. 3. *Vid.* Jaume Medina, *Carles Riba i Friedrich Hölderlin*, Barcelona, PAM, 1987, pp. 29-50.
18. La conferència va ser pronunciada a l'Ateneu Barcelonés, al *Conferentia Club*, per tant, amb Estelrich present. Va publicar-se en dues versions, una seguint el text de la conferència, en *Conferentia Club. Conferències de l'any 1929*, Barcelona, 1931, pp. 25-39; una altra, en realitat traducció del text més extens aparegut a Alemanya («Nationalliteratur und Weltliteratur», *Zeitwende*, IV, 1, 1928), com a opuscle: *La literatura universal i les literatures nacionals*, trad. sense signar, Barcelona, Edicions de La Revista, 1929. Sobre la relació de Vossler amb Catalunya, i especialment amb Riba, *vid.* Jaume Medina, *Estudis sobre Carles Riba*, Barcelona, PAM, 2000, pp. 153-201.
19. Sobre aquest concepte i el tracte que li dona Curtius, cal veure l'opuscle que hi va dedicar, centrat en el cas francès: *Der Syndikalismus der Geistesarbeiter in Frankreich*, «El sindicalisme dels treballadors

- intel·lectuals a França», trad. de Marc Jiménez, *L'Espill*, 36 (2010), pp. 114-134.
20. Joan Estelrich, *Fènix o l'esperit de la Renaixença*, p. 194.
  21. *Ibidem*, pp. 35-36.
  22. De fet, qui més va insistir a Catalunya en la part cristiana de la conferència de Curtius va ser Concepció Casanova –col·laboradora del Seminari de Pedagogia i autora d'una tesi sobre Luis de León com a traductor dels clàssics– qui, en la seva ressenya de la conferència a Barcelona, fins i tot arriba a convertir aquesta qüestió en el centre de la seva reflexió, insistint en la tensió entre cristianisme i comunisme, la qual cosa també preocupava Curtius profundament, però que en el cas català prenia una altra forma. Segons les seves conclusions: «la Rússia boirosa és minada de secrecies. La força que els manté és la irreligió, flor de desesper, car les ànsies eternes de la seva terra miserable no s'elevaren com les de la nostra terra fèrtil, cap a mística. I així les figures místiques nostres, bé poden dimejar paral·leles a les del Ganges adormit. [...] La monarquia esparracada ha acabat amb els excessos d'una litúrgia garbosa; tanmateix, en els recòndits de les esglésies fredes, queden per a guardar, perquè mans comunistes no les profanin, aquelles Verges amb cara de nina i les dues llàgrimes rodolant» (Ció Casanova, «Marges d'una conferència», *Mirador*, 21 d'abril de 1932, p. 6).
  23. Joan Estelrich, «Per un Humanisme», *Després*, any I, núm. 6, 24 de novembre de 1934, p. 5 (per a totes les citacions d'aquest article).
  24. Joan Estelrich, *Fènix o l'esperit de la Renaixença*, p. 174.
  25. Ernst Robert Curtius, *L'esperit alemany en perill*, pp. 163-164.
  26. Joan Estelrich, *Fènix o l'esperit de la Renaixença*, p. 174.
  27. Hugo von Hofmannsthal, «La literatura com a espai espiritual de la nació» [«Das Schriftum als geistiger Raum der Nation», 1927], trad. de Simona Skrabec, *L'Espill*, 46 (2014), pp. 127-138 (cit., p. 138).
  28. «T. S. Eliot com a crític», 1929.
  29. Ernst Robert Curtius, *L'esperit alemany en perill*, p. 151.
  30. Ernst Robert Curtius, *Ensayos críticos acerca de literatura europea*, trad. d'Eduardo Valentí, Madrid, Visor, 1989, p. 110.
  31. Ernst Robert Curtius, *L'esperit alemany en perill*, p. 270.
  32. *Ibidem*.
  33. Joan Estelrich, *Fènix o l'esperit de la Renaixença*, p. 177.
  34. Ernst Robert Curtius, *L'esperit alemany en perill*, p. 277.
  35. Ernst Robert Curtius, «¿Un nou humanisme?», trad. de Marc Jiménez en *Crisi de l'Humanisme i altres assaigs*, ed. i introd. d'Antoni Martí, Girona, Edicions de l'El·la geminada, 2011, p. 138.
  36. Ernst Robert Curtius, «La Crisi de l'Humanisme», en *Crisi de l'Humanisme*, p. 96.
  37. Joan Estelrich, *Fènix o l'esperit de la Renaixença*, p. 202.
  38. «Seminario de Pedagogía de la Universidad», *La Vanguardia*, 13 d'abril de 1932, p. 9.